

DELS ALFACS AL MATARRANYA

Manuel COLL i TABERNER

Quan et trobes davant l'*Onomasticon Cataloniae* és normal que comencis consultant el nom del teu poble. En el volum V d'aquesta obra gegantina, els morencs hi podem trobar una explicació del nom de Móra d'Ebre. Primerament Joan Coromines ens parla de la pronunciació amb *o* tancada de Móra i de les mencions antigues trobades en els documents medievals; seguidament ens mostra els altres llocs de Catalunya que tenen el mateix nom, i després ens dona l'etimologia que creu més apropiada. Considera que totes aquestes Mores poden venir d'una aplicació col·lectiva del nom en llatí de la morera (*móra*); arbre fruiter que en llatí clàssic era *morus*, perquè els noms dels arbres fruiters que en el nostre romànic s'han tornat femenins, antigament eren masculins acabats en *-us*.

Certament el cultiu de la morera va tenir la seua importància a Móra d'Ebre i encara s'hi registra durant el segle XIX l'obtenció de la seda natural que depenia de les fulles d'aquest arbre. Més a prop, recordo que en els anys seixanta, quan sortíem d'escola, abans de les vacances d'estiu, a més de menjar-nos el fruit de les moreres, les môres, també agafàvem fulles de l'arbre per a donar-les als cucs de la seda que teníem a casa, fins a la seua transformació.

La passada importància del cultiu de les moreres va quedar fixada en un topònim urbà molt típic de Móra que és el barranc de les Moreres.

Situat en el cap del poble, aquest barranc servia de fossat defensiu del castell de Móra i contribuïa a la seua inexpugnabilitat. Actualment el castell només té una funció simbòlica i es procura conservar les seues restes; així mateix en el barranc ja fa molts anys que no s'hi cultiven les moreres que li donaren el nom.

Semblaria, doncs, que Joan Coromines anava ben encaminat en la seua explicació etimològica del nom de Móra d'Ebre; però, l'arabista Pere Balanyà, en el seu llibre *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, ens dona una llista d'antropònims arabobcrebers que aparixen en uns documents del segle X: Abdclala, Haahmad, Hismael, Mora, Avurrido, Almafari, Abderama, Gallifa, etc. Si fem cas d'aquesta llista hem de pensar que existeix la possibilitat que el nom de la Móra de la vall de l'Ebre català tingui la seua explicació dintre de l'antroponímia relacionada amb l'època islàmica.

La persistència durant segles de la civilització islàmica en les terres de l'Ebre ens obliga a reflexionar sobre molts topònims ebrenes que poden tenir una aparença romànica, però que podrien haver-se generat en l'època islàmica; i també a l'inrevés.

Un topònim ebrenç de clara procedència àrabica és el dels Alfacs.

Aquest topònim extrem situat entre les Goles de l'Ebre i el mar queda poc explicat dintre de l'*Onomasticon cataloniae*. Joan Coromines ens remet al seu *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. En ell ens diu que probablement el topònim *Alfacs* procedeix

de l'àrab *jakk*, amb el significat de "mandíbula, barra, gola"... Podem trobar una altra explicació dels Alfacs en el llibre *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance* de l'arabista Federico Corriente. En les seues pàgines ens explica que la veu catalana *Alfacs* procedeix de la pronunciació, en els primers temps, d'alguns andalusins d'origen iemenita de la paraula àrabica *alfāgiz* que significa barrera o dic.

Un altre extrem de les terres de l'Ebre catalanes també pertany al camp de la toponímia àrabica. És el riu d'Algars, que fa de frontera entre el Principat de Catalunya i el Regne d'Aragó des de l'Edat Mitjana.

Una detallada descripció de l'Algars fronterer ens la dona el bateà Josep Alanyà, un bon coneixedor d'aquella zona terraltina. La podem trobar en el seu article titulat "Una font històrica per a la toponímia dels Ports d'Orta: El plet entre les Universitats d'Arnes i Lledó (segles XVI-XVII)" que fou publicat dintre de les actes de les *Primeres Jornades d'Estudi sobre la Terra Alta*, editades pel Centre d'Estudis de la Terra Alta. En ell ens el descriu així: "El topònim resulta d'un ètim llatí *—rivum—* (riu) i d'un ètim àrab *—algar—* (cova). Per tant, significa "riu de la cova o de les coves", denominació que bé li escau per les coves que es troben a les seves ribes, de les quals n'és la principal sense parió la gran cova que hi ha a recer dels turons dels Barberans, a l'altra banda del castell de Sant Joan, dins el terme de Batea. A l'indret, ocupat parcialment per un gran mas d'origen medieval, hi hagué poblament prehistòric i protohistòric... El riu ha estat línia de divisió i frontera entre el Regne d'Aragó i el Principat de Catalunya, així com entre els bisbats de Saragossa i Tortosa. Bessó del Matarranya, si bé més pobre d'aigües, neix als Ports i desguassa al riu Matarranya més avall de Nonasp, a l'indret del santuari de la Mare de Déu de les Dues Aigües. Juntes ja les aigües, el corrent fluvial va a trobar el riu Ebre més amunt de Riba-roja... Antigament, el primer tram del riu fins al pont de Lledó era conegut com riu de na Llandruga, això és, "riu de la dona d'en Llandric" (del germànic *Landeric*). El nom d'Algars identificava el riu des del pont de Lledó fins a l'aiguabarreig amb el Matarranya; i prenia aquesta denominació, segons els testimonis de l'època, pel castell, molí i casal d'Algars, situats prop de la cova d'Algars, avui terme de Batea..."

Josep Alanyà exposa més informació al voltant d'aquest lloc d'Algars en els seus dos llibres dedicats a *Batea i el seu terme municipal*, editats per la Diputació de Tarragona.

En el volum V de l'*Onomasticon cataloniae* també hi podem trobar una explicació del nom del riu Matarranya. Aquest topònim m'interessa particularment pels meus vincles familiars amb el Matarranya nonaspí. Per l'explicació mateixa de Josep Alanyà veiem que a partir de Nonasp és el riu Matarranya el que fa la funció fronterera entre Catalunya i l'Aragó fins a la seua trobada amb l'Ebre. Potser aquesta funció fronterera del Matarranya va influir en què Joan Coromines s'enredés, equivocadament a parer meu, en una explicació etimològica àrabica: "la rambla de l'arquebisbe"...

En els llibres abans citats de Josep Alanyà podem trobar les dades que ens porten als orígens del nom d'aquest riu dels Ports (els *al-Burtat* en l'època àrabica). El Matarranya també era conegut com a riu de Nonasp, i així el podem trobar anotat encara en mapes de no fa gaires anys. Josep Alanyà ens ensenya, basant-se en un document medieval, que més avall de Nonasp, un cop s'han ajuntat l'Algars i el Matarranya, el riu era conegut com a riu d'Algurbs. Aquest topònim antic no el tenia sentit a Nonasp, ni com a nom de partida. El riu fa moltes giragonses abans d'arribar a l'Ebre, obligat per una tortuosa orografia que encaixona el llit del riu i deixa poc espai per a terrenys de cultiu. En aquella partida de Ribes, entre Nonasp i Faió, a causa de la forta riuada de l'octubre de l'any 2000, van quedar al descobert uns enterraments medievals que penso que podrien senyalar l'oblidat lloc d'Algurbs.

Amb el pas dels anys, però, veiem com s'ha acabat fent servir més el nom que prové de la capçalera del riu. Josep Alanyà ens explica que Terranyes és actualment una partida del terme d'Arnes, inclòs en l'època medieval en el gran terme d'Horta de Sant Joan. Aquesta partida tam-

bé donava nom a la serra de Terranyes o Tarranyes. En aquest lloc estava situat el Mas Terranya que va generar el nom de la partida, de la serra i del riu que naix pels seus voltants. Aquella masada va quedar deshabitada com molts altres llocs dels Ports, i el seu record va romandre en la toponímia i en l'antroponímia com a cognom.

Les muntanyes dels Ports tenen actualment interès turístic, i en el lloc de Terranyes ha estat construït un refugi muntanyenc que ens recorda l'antic poblat del Mas Terranya.

EL SEU NOM ÉS BARCELONA

Des de fa quatre mesos Barcelona ja té cara i ulls. L'estiu de l'any vinent ja caminarà i al cap d'uns quants mesos començarà a parlar. Això no és cap broma, ni cap ironia amb segona intenció sobre el futur de la ciutat ara que s'acaba el Fòrum, sinó que és el resultat d'un fet singular que es va produir abans de l'estiu al Registre Civil de la ciutat. Per aquelles dates, les funcionàries de l'oficina de nomenats van inscriure una nena amb el nom de Barcelona i, que se sàpiga, és la primera i fins ara única persona que respon a aquesta identitat.

Diari AVUI, 24/9/2004